

Генезис законодавства України у сфері бджільництва

Ю. В. Суперсон

аспірант кафедри аграрного, земельного та екологічного права Національного університету біоресурсів і природокористування України імені акад. В. З. Янчука

Наведено результати аналізу розвитку законодавства у сфері бджільництва, запропоновано періодизацію розвитку законодавства у цій сфері, виокремлюються особливості та визначальні риси кожного з них.

Ключові слова: законодавство про бджільництво, періодизація законодавства, право.

Приведены результаты анализа развития законодательства в сфере пчеловодства, предложена периодизация развития законодательства в этой сфере, выделяются особенности и определяющие черты каждого из них.

Ключевые слова: законодательство о пчеловодстве, периодизация законодательства, право.

The results of analysis of legal developments in the sphere of beekeeping. The author of the periodization of the development of legislation in this sphere are isolated features and the distinctive features of each.

Keywords: legislation about beekeeping, periods of legislation, law.

Аля дослідження такого питання, як правове регулювання бджільництва, без аналізу попереднього досвіду щодо його здійснення неможливим є внесення ефективних пропозицій з приводу вдосконалення існуючого стану речей. Тому виникає необхідність аналізу процесу розвитку законодавства у цій сфері, починаючи від його витоків і до сьогодні з відповідною періодизацією такого розвитку.

Деякі аспекти законодавчого забезпечення бджільництва відображені в працях І. Шабаршова, В. Скуратівського, Б. Грекова, С. Бугери, Л. Поліщука та ін.

Метою цієї статті є визначення передумов становлення та розвитку законодавства у бджільництві.

На сьогодні бджільництво в Україні – важлива галузь сільськогосподарського виробництва, основою функціонування якої є розведення, утримання, використання бджіл для запилення ентомофільних сільськогосподарських культур і отримання цінних продуктів бджолиної сім'ї.

Про розвиток законодавства у сфері бджільництва існують відомості, що в давнину були неписані закони, які стосувалися збирачів і споживачів меду, полювання на бджіл. Деталі цих законів можна зустріти в легендах та міфах. Пізніше з'явилися і письмові закони: давньогрецькі, давньоримські, давньоарабські, старогерманські. Так, перші письмові відомості про бджіл і використання меду та воску датуються XII–XIV ст. до н. е. [1, с. 31]. З розвитком суспільства життя вимагало вдосконалення способів збору меду. Це здійснювалось через організацію приватного користування бортними деревами. Зберегти борти у гущі лісу, де вони знаходились без будь-якої охорони та були відкриті й доступні всім і кожному, було важко, а іноді й неможливо. Так, із розповсю-

дженням і розвитком бортництва, ще задовго до прийняття юридично оформлених законів, у народі існував звичай, за яким ніхто не мав права чіпати той предмет, на якому стояв знак власності, і цього звичаю дотримувались усі. Будь-яке, навіть мізерне порушення каралось. Старі закони про охорону бортей є справедливими і досконалими. Вони захищали інтереси бортників та охороняли медоносних бджіл [2, с. 106].

На Русі у IX – X ст. існувала система норм усного звичаєвого права. Більшість законів давнього часу не дійшло до нас, а якщо і збереглися, то фрагментарно, й лише окремі збірки відомі в повному обсязі. Важливою особливістю звичаєвого права є те, що його норми сприймалися загалом як справедливі і з ними мусили погоджуватися всі правителі. Вони не наважувались відмовити у санкціонуванні старих звичаїв і традицій, підносячи їх до джерел права. У ті часи закони стосувалися різних сторін справи, починаючи від простого обліку меду для збору данини [3, с. 78]. За часів Київської Русі першим збірником українського законодавства, в якому знаходимо статті щодо бортництва, була «Руська правда». Вона містить давні норми звичаєвого права і є найважливішою пам'яткою давньоруського права. Більшість дослідників поділяють її на 3 основні редакції: коротку, просторову та скорочену.

У «Руській правді» (короткій) у статті 32 йдеться про охорону майна князя і в лісі: за знищення чи пошкодження борти платився штраф – три гривні. У ній йшлося про те, що, за звичаєм, право на «бортне» дерево отримував той, хто відшукав гніздо бджіл і поставив на ньому відповідну мітку – знак власності. Ніхто не мав права її знищити чи викрасти мед.

В окремі статті виділено бортництво і в «Руській правді» (просторовій). Існує

думка, що вона була створена на основі статей «Руської правди» (короткої). В «Руській правді» (просторовій) із 121 статті 10 закріплюють право власності на лісові промисли. Зокрема, чотири статті регулюють відносини у бортництві. Це свідчить про те, що бортництво займало одне з провідних місць серед тодішніх промислів. За статтею 71 – «хто знищить бортні знаки, тобто роззнаменує борт, зрубає бортну межу чи дуб, чи межовий стовп, з того взяти в казну 12 гривень штрафу». Роззнаменувати борт означало стесати з неї знак власності і витесати на дереві свій чи будь-який інший знак. У статті 72 йдеться про таке: «хто зрубає бортну межу, то платить 12 гривень штрафу». Виходячи із такого значного розміру штрафу, можна зробити висновок, що псування і знищення межових знаків вважалося одними з найтяжчих злочинних дій. Таким чином законодавча влада мала на увазі попереджувати від них суспільство, встановлюючи значні штрафи. Надалі про борті йдеться у статтях 75 та 76, у ст. 75 – «хто борт зріже, то 3 гривні штрафу у казну, а хазяїну півгривні», у ст. 76 – «хто бджоли чужі видере, з того 3 гривні штрафу у казну, а хазяїну, якщо мед був ще не вийнятий, то 10 кун, а якщо був вийнятий, то 5 кун» [4, с. 554–568]. У «Руській правді» чітко визначені правові норми і відповідальність за злочини. Із цього юридичного документа дізнаємося також про існуючі у ті часи ціни на борт і бджіл. Бортне дерево з бджолами оцінювалось у півгривні, а без них – у 5 кун, сім'я бджіл – у півгривні. Для порівняння, кобила у ті часи коштувала 3 гривні, корова – 2 гривні, свиня – півгривні. Ціни ці значні, хоча і бджіл у лісах була велика кількість.

Одними з перших проявів закріплення права власності на землі, ліси і води, впродовж XIV – XVIII ст., були жалувані,

дарчі, купецькі, духовні та інші грамоти. Так, наймасштабнішою пам'яткою феодального права епохи феодальної роздробленості на Русі була Псковська судна грамота 1397 р. Цей документ також містить статті, які деякою мірою регулювали відносини у бортництві [5, с. 341]. Надалі в Україні утворилась досить строката система права. Її первісною базою стало право Київської Русі «Руська правда». У ці часи роль звичаєвого права залишалася досить значною у регулюванні суспільних відносин. Тривалий час воно діяло поряд з нормами писаного права [6, с. 254].

До найважливіших пам'яток права часів панування на території України Литовської держави належать Литовські статuti. Литовські статuti у всіх 3 редакціях 1529, 1566 і 1588 рр. були ґрунтовнішою і ширшою кодифікацією, ніж попередні закони. Ці кодекси виникли як правові акти багатонаціональної держави, їх норми відтворювали звичні «давні» права і розглядалися українцями як власно споконвічне право. У Литовських статутах (в усіх їх редакціях) міститься значна кількість артикулів, які регулювали відносини щодо бортництва (IX розділ «О ловах, о пущах, о бортном дереве, об озерах, о бобрових гонах, о хмельниках, о соколиних гнездах»). У Статутах також визначено плату за бджіл та за бортні дерева, визначено умови користування бортами на землях інших осіб, встановлено міру покарання за правопорушення у бортництві [7].

Значна частина українських земель, починаючи з XVII ст., знаходилась під владою Росії, певний вплив на формування законодавства України мало прийняття у 1649 р. Соборного уложення, яке об'єднало в собі попередні закони й укази, постанови судів та інші юридичні документи. У Соборному уложенні, «за яким суд і розправа у всіх справах

провадиться», у гл. X під назвою «О суде» міститься кілька статей щодо бортництва. У тій же главі, статтею 219 встановлено плату за знищення бджіл, за викрадення бортної сім'ї. У цьому ж законі йшлося також про навмисне підсікання дуплястого дерева з бджолами. «Уложенням» передбачалося право користування бортними угіддями в чужому лісі. Статті стосовно бортництва містяться і в гл. XVII «О вотчинах» (21 та 22), якими передбачалось право користування бортними угіддями, що знаходились на землях інших поміщиків і вотчинників. Такими угіддями володіли суворо в рамках своєї межі на основі сервітутного права. Статтею 23 закріплювалось право володіння селянами різними промислами (бортництвом) на государевих землях і на землях вотчинників та поміщиків. За більшість випадків пошкодження майна була цивільна санкція, а за деякі – кримінальна (биття батогами). Зокрема, Уложенням передбачалось відшкодування завданої шкоди. Псування, рубка бортного дерева, крадіжка бджіл суворо карались. Статті розрізняють дії умисні і необережні, за необережні відповідальність не передбачалась. Бортництво згідно з Уложенням 1649 р. знайшло подальший захист і охорону, отримало нову міцну підтримку держави [8, с. 316].

З початку XVIII століття на півдні України діяло загальноросійське законодавство, яке у 30 – 40 рр. поширилось на всю територію України. У 1743 р. був підготовлений перший кодекс українського права «Права, за якими судиться малоросійський народ». Це був перший детально систематизований звід чинних у Гетьманщині правових норм, які склалися з передмови і 30 розділів, що ділились на артикули і пункти. «Права, за якими судиться малоросійський народ» не набули офіційного статусу, але

використовувались у судовій практиці. В цьому збірнику знаходимо ряд артикулів, які передбачали врегулювання відносин стосовно бортництва. Ці артикули містились у 19 главі «О пущах, лесах, борах, гаях, бортном дереве, о звериных и рыбных ловлях, озерах, сінокосах, о пожарах в пущи и полю, о диких зверях и принадах птичих, о гніздах соколем, лебедином и о бобрових гонах, також о хормных строениях, садах, огородах, о всяких грунтах, о пожарах домов и хуторов, и о зажигателях» [9, с. 436].

У XVIII столітті в Російській імперії, до складу якої входила значна частина українських земель, були сприятливі умови для інтенсивного розвитку всіх галузей господарства, у тому числі і бджільництва. Згадки про законодавче регулювання бджільництва присутні у Зводі законів Російської імперії, який Маніфестом від 31 січня 1833 р. був оголошений діючим джерелом права з 1 січня 1835 р. У цьому законодавчому акті бджільництво виділено в окремий розділ, який містився в статуті сільського господарства. Так, у 7 главі у статті 220 йшлося про заохочення людей до зайняття бджільництвом. Також у X томі, 2 книзі «О порядке приобретения і укрепления прав на имущества вообще» у частині II міститься ряд статей щодо бортних володінь, а саме у ст. 463 йдеться про те, що бортні угіддя, які знаходяться на території інших власників, залишаються у користуванні тих, хто і раніше мав на це право, і з тими обмеженнями, які визначаються актами, які дають на це право, і правами державного межування. У статті 466 вказано, що в губерніях Чернігівській і Полтавській відносно права угідь у чужих володіннях передбачався ряд правил [10]. У XVIII столітті бджільництво почало скорочуватись. Великої шкоди бджільництву нанесла вирубка лісів, яка давала державній скарбни-

ці значний прибуток. У багатьох наступних правових актах, зокрема Петра I, Катерини II, бджільництво, а пізніше і пасічницькі відносини були досить повно регламентовані. Однак, хоча і видавався ряд указів щодо підтримки бджільництва і звільнення бортників від державних податків, бджільництво почало скорочуватись швидкими темпами, причинами стала поява бурякового цукру і заміників воску (парафіну, стеарину).

Зміни на краще відбулися пізніше за рахунок прийняття низки нормативно-правових актів. Навіть під час громадянської війни В. І. Ленін підписав опубліковану 5 квітня 1919 р. Постанову РНК «Про охорону бджільництва». Цей нормативно-правовий акт у ті часи став найважливішою подією в розвитку галузі [11, с. 1-2] і містив питання щодо заохочення, охорони та сприяння розвитку бджільництва, яке у ті часи було в досить скрутному становищі. В перші десятиріччя після революції паралельно з земельними органами про потреби бджільництва, в основному, піклувались добровільні товариства і бджільницька кооперація, але з 1930 р. через ліквідацію сільськогосподарської кооперації бджільництвом почала опікуватись держава. До кінця 30-х років бджільництво розвивалося швидкими темпами. Значний вплив на його подальший розвиток могла мати Постанова РНК від 17 травня 1940 р. «Про заходи з розвитку бджільництва», але з початком Вітчизняної війни, як і перед цим громадянської, бджільництво країни стало занепадати [12, с. 1 – 3]. Однак, після закінчення війни, завдяки прийняттю Постанови РНК СРСР «Про заходи по відновленню та розвитку бджільництва» від 26 лютого 1945 р. бджільництво почало відроджуватись, мало велике значення, як високопродуктивна галузь сільського господарства, яка крім цінної продукції

для харчування і промисловості, сприяє значному підвищенню врожайності сільськогосподарських культур. Передбачалось швидкими темпами збільшити кількість бджолиних сімей, швидко і цілковито відновити бджільництво в Україні [13]. У цьому ж році було прийнято Постанову РНК УРСР «Про поліпшення і розвиток насінництва й селекції овочевих і баштанних культур в УРСР» від 21 березня 1945 р. У ній містились положення, які рекомендували для збільшення врожаю у кожному насінному колгоспі організувати пасіку, в період квітучання вивозити на ділянки овочевих і баштанних культур з розрахунку 1 вулик на 2 га насінників [14, с. 107]. Згодом було прийнято значну кількість нормативно-правових актів. Почався відбудовчий період, і до середини шістдесятих років кількість бджолиних сімей було доведено до довоєнного рівня. В цей же час відбувається науково-технічний перехід бджільництва на промислову основу. Впроваджується промислова технологія утримання бджолиних сімей, яка дозволяла одній ланці пасічників обслуговувати 500 і більше бджолиних сімей. На Україні були організовані спеціалізовані господарства з виведення маток і пакетів бджіл [15, с. 7 – 8].

Згодом формується система регулювання бджільництва, забезпечується його обслуговування, розробляються плани розвитку галузі та контроль за їх виконанням, проводяться заходи, спрямовані на селекційно-племінну роботу, організовується запилення сільськогосподарських культур, забезпечується впровадження на пасіках наукових досягнень. Відродження бджільництва в повоєнні роки тривало довгий час. Такі результати досягаються за допомогою прийняття ряду нормативно-правових актів: Постанови РНК СРСР «Про господарські контори у бджільництві»

від 15 квітня 1934 р., Постанови Економічної ради РСФСР «Про джерела коштів на утримання організацій з бджільництва» від 31 травня 1935 р., Постанови Ради народних комісарів «Про заходи з розвитку бджільництва» від 26 лютого 1945 р., Постанови Ради Міністрів РСФСР «Про розвиток виробництва і заготівлі харчових продуктів у лісовому господарстві» від 20 жовтня 1966 р. Але через економічні труднощі, а також обмеження бджільництва статутом колгоспів (у присадибному господарстві їх членів дозволялось утримувати не більше 20 вуликів) приватний сектор приросту бджолиних сімей і пасічної продукції майже не давав. Згодом таке становище поліпшилось, особливо після пом'якшення податкової системи, зокрема звільнення селян від сплати податку за утримання бджіл. На початку 70-х років у всіх категоріях господарств України було 2,5 млн бджолиних сімей, з них половина у пасічників-аматорів. Понад 60 % бджолиних сімей колгоспів і радгоспів були слабкими і середніми. Як відомо, такі сім'ї завжди є малопродуктивними. Дрібних пасік із менш як 100 сім'ями було 58%. Найбільші бджолоферми в громадському секторі мали від 300 до 800 бджолиних сімей, але були лише в 292 господарствах. На усупільнених пасіках України норма навантаження становила лише близько 100 сімей на одного пасічника. Перенесена на них технологія дрібнотоварного виробництва стала однією з причин уповільнення розвитку бджільництва. Як тільки у 70–80-ті роки ХХ ст. почали впроваджувати одну з форм кооперації бджільництва, шляхом створення міжгосподарських бджолопідприємств на базі колгоспних пасік, сталися зміни на краще. Вдалося поліпшити технологію виробництва у великотоварному бджільництві, підвищились медозбори і продуктивність праці,

розширилась механізація робіт на пасіках. Більше пасік стали кочовими, завдяки чому підвищилась ефективність використання ресурсів нектару і розширилось запилення сільськогосподарських культур [16, с. 12].

Особливим етапом регулювання суспільних відносин у бджільництві стало прийняття 22 лютого 2000 р. спеціального закону – Закону України «Про бджільництво»[17]. Сьогодні відносини у бджільництві також регулюються Законами України «Про племінну справу у тваринництві» від 15 грудня 1993 р., «Про ветеринарну медицину» від 25 червня 1992 р., «Про рослинний світ» від 9 квітня 1999 р. та іншими законами, нормативно-правовими актами, прийнятими з метою конкретизації законодавчих приписів.

Проведений аналіз законодавства у сфері бджільництва України надає можливість визначити передумови його становлення та розвитку, нами запропоновано періодизацію розвитку законодавства у цій сфері. Кожен з таких періодів проходив свій історичний ступінь становлення та розвитку.

Перший період, який можна виділити, це період дикого бджільництва. Про законодавче регулювання промислу у цей час відомо небагато. Є відомості, що в давнину існували неписані закони, які стосувалися збирання і споживачів меду та полювання на бджіл. З розвитком суспільства вдосконалювалися способи збору меду, виокремлення бджільництва (бортництва) в окрему галузь. Це здійснювалось через організацію приватного користування бортними деревами. У цей час борть стала приводом до видання законів щодо бортництва.

Другий період розпочинається з часів Київської Русі (IX ст.) і продовжується майже до кінця ХІХ ст. Для нього характерна наявність досить ефек-

тивного механізму правового регулювання бджільництва, незважаючи на досить низький рівень розвитку нормотворчої діяльності. У цей час законодавче регулювання бджільництва здійснювалось на основі норм усного звичаєвого права. Найбільше значення в охороні і розвитку бортництва мала «Руська правда» Ярослава Мудрого, що лягла в основу судебників, грамот, статутів, уложень. Ще одним законом, де знаходимо відомості про законодавче регулювання бортництва, є Литовські статuti. Артикули Литовських статутів, 1529, 1566 і 1588 рр., стосовно бортництва багато в чому схожі зі статтями «Руської правди», але більш жорсткі (смертна кара за злочини проти власності). Певним чином вплинули на формування законодавства у бджільництві і Соборне уложення 1649 р., «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р., Звід Законів Російської Імперії 1831 р. Ці закони містять норми щодо володіння, користування і розпорядження майном: бортями, бджолами і продуктами бджільництва, а також щодо відповідальності у бджільництві, цін на бджолі і на бортні дерева тощо.

Третій період законодавчого регулювання бджільництва характеризується появою галузевих нормативно-правових актів. Так, під час громадянської війни В. І. Ленін підписав опубліковану 5 квітня 1919 р. Постанову РНК «Про охорону бджільництва». Цей нормативно-правовий акт у ті часи став найважливішою подією в галузі. Надалі прийнято значну кількість нормативно-правових актів щодо регулювання відносин у бджільництві: Постанова РНК СРСР «Про госпрозрахункові контори у бджільництві» від 15 квітня 1934 р., Постанова Економічної ради РСФСР «Про джерела коштів на утримання організацій з бджільництва» від 31 травня 1935 р.,

Постанова РНК «Про заходи з розвитку бджільництва» від 26 лютого 1945 р., Закон «Про охорону природи УРСР» від 30 липня 1960 р., Постанова Ради Міністрів РСФСР «Про розвиток виробництва і заготівлі харчових продуктів у лісовому господарстві» від 20 жовтня 1966 р., Закон СРСР «Про охорону і використання тваринного світу» від 25 червня 1980 р. За допомогою цих законів і нормативно-правових актів формується система регулювання бджільництва, забезпечується його обслуговування, розробляються плани розвитку галузі та контроль за їх виконанням, проведення заходів, спрямованих на селекційно-племінну роботу, організація запилення сільськогосподарських культур, забезпечення впровадження на пасіках наукових досягнень, підготовка кадрів тощо. Однак суспільно-економічні відносини після колективізації сільського господарства так і не створили належних умов для переростання пасік у великі бджолоферми чи інші спеціалізовані господарства. Відсутність необхідної мотивації праці в колгоспах для пасічників та засобів і умов механізації праці надовго затримали бджільництво від подальшого прогресу.

Останній період розпочався з прийняття спеціального Закону України «Про бджільництво» від 22 лютого 2000 р. Цей Закон спрямовано на регулювання відносин щодо утримання бджіл, виробництва і переробки продукції бджільництва з метою підвищення ефективності цієї сфери сільськогосподарського виробництва. Також у сучасному законодавстві є ряд інших законів, підзаконних нормативно-правових актів, які певним чином здійснюють регулювання бджільництва в Україні. Отримані висновки можуть стати підґрунтям для подальшої роботи в дослідженні питань вказаної галузі.

Література

1. Пчёлы и человек : [Сб. / Н. Филипповский]. – М. : Знание, 1981. – 95 с.
2. Шабаршов И. Е. Русское пчеловодство. – М. : ВО «Агропромиздат», 1990. – 511 с.
3. Скуратівський В. Звичаї і звичаєве право пасічників України // Радянське право. – 1986. – № 8. – С. 77 – 80.
4. «Правда Русская». Комментарии / Под ред. акад. Б. Д. Грекова. – СССР. – М. : Издательство АН СССР. 1947. – 862 с.
5. Российское законодательство X – XX веков. В девяти томах. Т. I. Законодательство Древней Руси. – М. : Юрид. лит., 1984. – 432 с.
6. Полонська – Василенко Н. Історія України : У 2-х т. – Т. 1. До середини XVII століття. – 3-є вид. – К. : Либідь, 1995. – 672 с.
7. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://vostlit.narod.ru>
8. Российское законодательство X – XX веков. В 9-ти т. Т. III. Акты Земских соборов. – М. : Юрид. лит., 1985. – 512 с.
9. Права, за якими судиться малоросійський народ. 1743 / К. А. Вислобоков (упоряд. та автор нарису); Ю. С. Шемшученко (відп. ред. та авт. передм.); НАН України, Інститут держави і права ім. В. М. Корецького, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – 1997. – 547 с.
10. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://civil.consultant.ru>
11. Некрасов В. Ю. Забота Советского правительства о пчеловодстве // Пчеловодство. – 1969. – № 4. – С. 1 – 2.
12. Про заходи з розвитку бджільництва : Постанова РНК РСФСР №366 від 17 травня 1940 р. // Пчеловодство. – № 7. – 1940. – С. 1-5.
13. Про заходи по відновленню та розвитку бджільництва : Постанова РНК СРСР № 371 від 26 лютого 1945 р. // Пчеловодство. – № 10. – 1945. – С. 3-11.
14. Хронологічне зібрання Законів, Указів Президії ВР, Постанов і розпоряджень Уряду УРСР. – Т. 2, 1942 – 1951рр. – К., 1963. – 848 с.
15. Советы пчеловоду / М. Ф. Шеметков, Н. И. Смирнова, М. М. Кочевой. – 2-е изд., перераб. и доп. – Мн. : Ураджай, 1983. – 256 с.
16. Бджільництво : Підручник. – К. : Вища школа, 2001. – 287 с.
17. Про бджільництво : Закон України № 1492-III від 22 лютого 2000 р. // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua>